

КОНКУРЕНЦІЯ ЯК МОРАЛЬНО-ЕТИЧНА КАТЕГОРІЯ В ПОСТРАДЯНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ

Радянське минуле нашої держави наклало специфічний відбиток на усі сфери людської діяльності. Наслідки колишньої соціальної системи відчутні й нині. Відповідно, така специфічна категорія як конкуренція та конкурентні відносини хоч і розвиваються у незалежній Україні під впливом глобальних світових ринкових процесів, але при цьому залишилась велика кількість поведінкових стереотипів сформованих ще у радянський час.

Конкуренцію як морально-філософську категорію вчені світу досліджують вже досить тривалий час. Серед дослідників слід назвати В. Баумвола [1], С. Бріттана [2], Т. Веблена [3], В. Зомбарта [4], А. Маршала [5], М. Рейнолдса [6], Л. Уорда [7] та багатьох інших. Вітчизняні вчені також вивчають різні аспекти конкуренції, зокрема: О. Бакалінська розглядає презумпцію добросовісності в конкурентному праві [8], В. Мовчан розкриває проблеми моралі в умовах вільної конкуренції [9], О. Александрова вивчає сутність конкуренції як принципу суспільного розвитку [10], Б. Зажигаєв притримується песимістичних поглядів на рівень моралі у сучасному суспільстві, що ставить під сумнів можливість існування добросовісної економічної конкуренції у пострадянських державах [11]. При цьому морально-етичні проблеми формування конкурентного середовища в Україні в умовах глобальних впливів розглянуті недостатньо, що і зумовило вибір мети цієї статті.

Л. Уорд (Lester Frank Ward) ще у 1892 р. зазначав, що мозок людини є першопочатковим двигуном конкуренції. Закон розуму у тому вигляді, у якому він діє у суспільстві в якості сприяння конкуренції у чийсь інтересах, за своєю суттю є аморальним, він спирається на принцип обману. Найвишуканіші форми цього обману мають назву „бізнес”, „стратегія” і „дипломатія”, але жодна з них не відрізняється від звичайних хитрощів нічим, окрім ступеня спритності, за допомогою якої жертви були обмануті [7]. Т. Веблен підтримував цю думку і критикував В. Зомбарта, який у своїй праці „Сучасний капіталізм” [4] переконував, що на обмані не може бути міцно засноване жодне підприємство [3].

А. Маршалл (Alfred Marshall) звертав увагу на те, що, коли йде мова про конкуренцію, то перш за все підкреслюється її антисоціальні форми. Однак вони є настільки важливими для підтримки енергії і самовисування, що припинення їхньої дії може порушити стабільність суспільного добробуту. Вчений також застерігав від „регулювання конкуренції”, оскільки це такий термін, котрий лише вводить в оману, за ним приховується виникнення привілейованого класу

виробників, котрі використовуючи свою колективну силу усувають потенційних конкурентів [5, с. 13].

Розроблена А. Маршалом теорія попиту і пропозиції стала головним інструментом дослідження економічної теорії добробуту (welfare economics) (далі – ЕТД), оскільки концепція оптимальності В. Парето (Vilfredo Pareto) виявилась для таких цілей непридатною [6, с. 647].

У самій ЕТД велику увагу приділено етичній складовій конкуренції, зокрема питанню припустимих для конкурентної боротьби засобів.

ЕТД занадто вимоглива щодо встановлення критеріїв неможливої досконалості, але недостатньо точна у своєму замовчуванні правил, заборон та рефлексів, занадто численних і розпливчатих, щоб їх можна було класифікувати, які вносять найважливіші зміни у практику реалізації своєкорисного інтересу і максимально інтернаціоналізують багато витрат, викликаних зовнішніми причинами, у внутрішні витрати виробництва [2, с. 86].

У. Баумол (William Jack Baumol) з точки зору теорії непотрібності господарської етики на конкурентному ринку вважає моральні дії окремих підприємців небажаними (навіть у випадку їх можливості), оскільки вони створюють перешкоди для механізму конкуренції і спотворюють цінові сигнали [1, р. 46].

З цим твердженням категорично не погоджується П. Козловскі (Peter Koslowski), який вважає використання механізму конкуренції у якості аргументу проти господарської етики неправильним, оскільки у основу цієї аргументації покладено необґрунтовану віру у механіку цінової системи і надмірний оптимізм стосовно можливості і швидкості відтоку і притоку виробничих факторів, тобто працівників та інвесторів капіталу, а також відповідного притоку та відтоку клієнтів, споживачів або наступних у технологічному ланцюжку виробників. Згідно з цією точкою зору конкуренція ззовні у достатній мірі змушує підприємців до ефективної та чесної поведінки всередині підприємства та за його межами, оскільки інакше відбувався б вплив працівників до інших роботодавців і покупців до інших продавців [12, с. 221].

Критикуючи безкомпромісність окремих супротивників конкуренції, Ф. Катервуд (Henry Frederick Ross Catherwood) зауважує, що колективістів вони розташовують на боці ангелів, а прибічників конкурентних ринків вважають учнями диявола, котрі допомагають йому приносити нещастя невдахам [13, р. 37].

Х. Ектон (Harry Burrows Acton) доводить, що вільна конкуренція є необхідною умовою досягнення моральної досконалості. Критики конкурентних ринків часто протиставляють їм відносини співробітництва, вважаючи, що конкуренція йде пліч-о-пліч з такими поняттями, як агресія, емуляція, суперництво, конфлікт та розбрат, а от співробітництво навпаки уособлює взаємодопомогу, доброзичливість, скромність і гармонію. При цьому супротивники ринку, для характеризування конкуренції зі сфери біологічної еволюції використовують поняття „виживає сильніший”. Однак ті, хто стверджує, що люди створені для співробітництва, а не для конкуренції, не розуміють того, що ринок побудований на співпраці, більше того, люди конкурують саме заради співпраці [14, с. 67].

П. Самуельсон конкурентні пропозиції та попит визначає як один зі способів організації економіки, один зі шляхів, але не єдиний шлях вирішення проблеми ринкового балансу. Якщо б один або кілька виробників змогли встановити монопольний контроль за галуззю, вони мали б можливість досягнути кінцевого результату, далекого від конкурентної точки рівноваги, а тому будь-яке стороннє втручання у конкурентні попит та пропозиції, за винятком особливих обставин, слід вважати злом [15, с. 193].

Один з прихильників конкуренції – С. Бріттан – відзначає, що більша частина конкурентних ситуацій у реальному житті дуже складна, а тому існує велика ймовірність вибору неправильної стратегії, адже зазвичай стратегію обирають керуючись не лише загальноприйнятими правилами: моральними (не вбий), умовними (притримуйтесь лівої сторони), побутовими (не викидайте сміття), але і спонуканнями, котрі випливають із заздрості та помсти [2, с. 66].

Існують і вкрай негативні погляди на морально-етичний зміст сучасної конкуренції. А саме, що вільний ринок руйнує не лише мораль, але й культуру, адже культурна цінність творів літератури, живопису, музики, кіно визначається тиражами, касовими зборами і ставками на аукціонах, а ці ринкові показники „якості” залежать, у першу чергу, від витрат на маркетинг та рекламу. Людська жадоба наживи і безсовісна конкуренція стали характерними рисами „вільного підприємництва” [16].

Такої самої думки притримується і Б. Зажиґаєв, який вважає, що головною особливістю перетворень у пострадянських державах є деградація в усіх сферах, а жорстка конкуренція – основна прикмета сучасного світу [11, с. 7 – 8].

Дж. МакКаллум розглядав конкуренцію у співставленні з моральною філософією і на цій основі запропонував класифікацію конкурентних ситуацій: два чи більше індивіди або групи індивідів намагаються отримати щось або досягнути чогось, чого досягнути можуть не всі (або, на думку учасників, не всі), хто цього прагне; об’єкт прагнень наявний у кількості меншій від необхідної або вважається, що його кількість є меншою від необхідної для того, щоб кожний з учасників отримав бажане – випадково (наприклад, так звана

„природна” нестача їжі або орних земель), сплановано (наприклад, розподіл призив у змаганні) або неминуче (наприклад, звання „найкращого бігуна”);

Питання, хто отримає бажане, ще не вирішене, тобто:

- ніхто з учасників ще не отримав цього безсумнівно (безсумнівно і з точки зору права на це, і з точки зору продовження використання, володіння або права);

- не існує загальної згоди (в сенсі рішення, хоча можливо існує згода у сфері передбачення його існування) серед конкуруючих сторін стосовно того, кому з них дістанеться шукане;

- існує спосіб з’ясувати, хто з учасників врешті-решт отримає шукане, а саме:

- існує спосіб з’ясувати, хто з учасників отримує безперечне право користування або володіння; або

- існує спосіб визначити, хто з учасників має більше прав в різні моменти часу; або

- існує спосіб визначити, чиє володіння або використання бажане (хоча і не безперечно) на окремих стадіях.

Саме відсутність зв’язку між бажаним та доцільним прагненням і бажаністю або доцільністю успіху у цьому прагненні і є головною загадкою конкуренції з точки зору моральної теорії [17, р. 204].

Конкуренції притаманний характер незахищеності: люди знаходяться у ситуації, коли з моральної точки зору проти них не вчинено жодного злочину під час здійснення якоїсь дії іншим індивідом, при цьому вважається, що вони зацікавлені у недопущенні цієї дії, і цей інтерес достатньо сильний, щоб виправдати принаймні деякі спроби прямо чи опосередковано втрутитись або припинити цю дію. У якості альтернативи, доцільно розглядати незахищеність у конкуренції як таку, що має контрактну природу. Тоді незахищеність буде частиною статусу, добровільно прийнятого індивідом, і вона буде легітимізована його згодою [17, с. 207].

У нашій державі поняття конкуренції стало звичним для економіки лише з часу відокремлення України від СРСР. У радянський період конкуренція визначалась як атрибут імперіалізму (монополістичного капіталізму) і вкрай небажане явище (оскільки імперіалізм виник у результаті поєднання монополії та конкуренції). Навіть технічний прогрес, за В. Леніним, трактувався як результат конкуренції між монополістами, котрі використовують досягнення науково-технічної революції для підвищення продуктивності праці [18, с. 313 – 314].

Тому протягом тривалого періоду фактично існувала заборона застосування поняття конкуренція до радянського виробництва, і як наслідок – командно-адміністративні методи управління в усіх сферах життя. Зазначене не оминуло й науку. Багато наукових відкриттів та розробок було заборонено, а вчених переслідували за їх „політично некоректні” наукові погляди.

У радянській економіці механізм управління виробництвом, зокрема сільським господарством,

тривалий час був специфічним, він отримав назву командна економіка (command economy) – система, у якій домінує суспільна (державна) власність на засоби виробництва, колективне прийняття економічних рішень, централізоване керівництво економікою за допомогою державного планування. Її характерною рисою був монополізм виробництва, що в остаточному підсумку гальмувало науково-технічний прогрес [19, с. 44].

Стимулювання та контроль у тоталітарній економіці СРСР здійснювались наступним чином: у перші роки радянської влади „зверху” доводився план, у разі невиконання якого застосовувались санкції і до виробників, і до осіб, вповноважених втілювати прийняті рішення – спеціальних загонів (рос. – отрядов продразверстки). Тому в селян під виглядом надлишків відбиралось життєво необхідне і вони були приречені на голодну смерть.

Після створення колгоспів та радгоспів, винними у невиконанні доведених планів призначали керівників: за невиконання плану у сталінський час можна було очікувати розстрілу або судового вироку із звинуваченням у саботажі та шкідництві, пізніше – основною санкцією стало звільнення з роботи. Результатами такого управління стала практика масових приписок та зниження якості продукції.

Наукова думка того часу також була обмежена рамками ідеології, яка диктувала правильність дослідження, тому багато науковців змушені були працювати над підведенням наукової основи під рішення керівництва комуністичної партії (часто абсолютно необґрунтовані). Через це наукові публікації, які стосувались конкуренції могли мати лише негативне забарвлення.

Проблему конкуренції як практичну задачу офіційно мали право вирішувати лише підприємства орієнтовані на експорт і зовнішньоторгові організації. Тому перше дослідження проблем конкурентоспроможності вітчизняної продукції без негативного контексту було опубліковане у 1985 р. Воно присвячувалось аналізу конкурентоспроможності товарів на зовнішньому ринку [20, с. 7].

Однак вчені досліджували проблему конкуренції, підтвердженням його служить велика кількість праць, що з'явилися відразу після розпаду СРСР. З того часу конкуренція в українській економіці розглядається як природна та очевидна. Проте у наукових працях часом відчувається вплив десятиліть негативного ставлення до конкуренції.

Моральна складова є одним з аспектів розгляду конкуренції і з точки зору правових відносин. Вважається, що першим його провів Дж. Коммонс (John Rogers Commons) у праці „Юридичні основи капіталізму” (Legal Foundations of Capitalism). На думку вченого, головною моральною особливістю конкуренції є те, що у діяльності, котру можна класифікувати як конкурентну, жоден з учасників не захищений від того, що ще хтось почне на легітимній основі робити те саме. Тобто конкуренція частково означає повну відсутність обов'язків утримуватись від цієї діяльності [21, с. 104].

Один із Законів України, який регулює відносини у сфері конкуренції також враховує моральний аспект, котрий міститься навіть у назві: „Про захист від недобросовісної конкуренції” [22], який зазнав п'ять редакцій. Така кількість змін серед іншого була пов'язана із ринковою адаптацією нашої держави (як колишньої соціалістичної країни). Доводилось розв'язувати відповідні трансформаційні проблеми у площині реорганізації системи суспільно-економічних відносин, притаманних колишній тоталітарно-адміністративній культурі, з метою формування нових економічних порядків і передумов інтеграції своєї економіки до світового господарства. Ця адаптація до ринкової системи не могла здійснюватись механічно, за якимось планом, чи на основі директивного регулювання [23, с. 12 – 13].

Отже, не зважаючи на великий обсяг напрацьованих наукової думки щодо морально-етичного характеру конкуренції, існують прямо протилежні погляди на цей процес, адже у житті мають місце ситуації, які підтверджують обидві думки. Однак хоча вважається, що ринкова економіка в Україні функціонує, це досить специфічні ринкові відносини, які усе ще формуються. Так само формуються і специфічні для нашої держави форми конкуренції (під певним впливом радянського минулого).

Період незалежності України становить лише трохи більше ніж 2 десятиліття, що дуже мало для здійснення усіх необхідних для суспільства та економіки перетворень. При цьому практично з нуля створювався клас підприємців, першими з яких були кооператори – особи з великою схильністю до авантюризму, оскільки перших підприємців суспільство, виховане на марксистсько-ленінській ідеології, сприймало вкрай несхвально, і стосунки з якими будувались за класичною схемою НЕПа перших років радянської влади (очікування у багатьох прошарків населення, що конкуренція з часом буде офіційно заборонена, і намагання з боку кримінальних структур встановити контроль). З цих причин досить велика частина, заснованих у той час підприємств, припинила своє існування.

На сьогодні середньостатистичний підприємець – це людина з вищою освітою, професіонал у обраному виді економічної діяльності, який мало схильний до ризикованих операцій. Багато вітчизняних підприємств вже вийшли зі своєю продукцією та послугами на світовий ринок, навчившись працювати за сучасними вимогами, що є однією з умов успішного бізнесу. Тому є підстави вважати, що завершення формування відносин у вітчизняній економічній конкуренції за кращими цивілізованими зразками, триватиме не більше десятиліття, оскільки саме за такий період часу покоління, яке народилось у незалежній державі, створить власний прошарок підприємців, вихованих в нових умовах, на основі інших морально-етичних засад.

Література

1. **Baumol W. J.** Business Responsibility and Economic Behavior. Phelps Edmund S. Altruism, Morality,

- and Economic Theory. New York, 1994. Pp. 45 – 56.
2. **Бриттан С.** Капитализм с человеческим лицом / Сэмюел Бриттан ; пер. с англ. ; под ред. В. М. Гальперина. – СПб : Экономическая школа, 1998. – 399 с.
3. **Веблен Т.** Теория делового предприятия / Торстейн Веблен ; пер. с англ. – М. : Дело, 2007. – 288 с.
4. **Зомбарт В.** Современный капитализм : в 3 т. / Вернер Зомбарт ; пер. Вольский С. Т. – Том II. – Ленинград : Государственное издательство, 1931. – 560 с.
5. **Маршалл А.** Принципы экономической науки / Альфред Маршалл. – М. : „Прогресс”. – 594 с.
6. **Рейнолдс М.** Экономическая теория благосостояния: условия, при которых изменение означает улучшение / Морган Рейнолдс, Юджин Смоленский / ред.: Афанасьева В. С. и Энтова Р. М. – М. : „Прогресс”, 1981. – 815 с. – С. 632 – 660.
7. **Ward Lester F.** The Psychologic Basis of Social Economics. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*. 1893. Vol. III. № 3. Pp. 71 – 90 [463 – 482]. – Pp. 83 – 84 [475 – 476].
8. **Бакалінська О.** Презумпція добросовісності в конкурентному праві / О. Бакалінська // Порівняльно-аналітичне право, 2013. – № 4. – С. 96 – 98.
9. **Мовчан О.** Етика : навчальний посібник / О. Мовчан. – К. : Знання, 2007. – 483 с.
10. **Александрова О. С.** Конкуренция как принцип социального развития: социально-философский анализ : автореф. дис. ... канд. филос. наук : 09.00.03 / О. С. Александрова ; Тавр. нац. ун-т ім. В. І. Вернадського. – Симферополь : [б. и.], 2004. – 17 с.
11. **Зажигаєв Б. В.** Деградація – алгоритм пострадянських перетворень і його вплив на глобальну систему міжнародних відносин / Б. В. Зажигаяев // Проблеми міжнародних відносин : зб. наук. праць / наук. ред. Канцелярук Б. та ін. – К. : КиМУ, 2012. – Вип. 4. – С. 6 – 38.
12. **Козловски П.** Принципы этической экономики / Петер Козловски. – СПб : Экономическая школа, 1999. – 344 с.
13. **Catherwood, H. F. R.** Britain with the brakes off. London : Hodder & Stoughton, 1966. 222 p.
14. **Acton Harry Burrows** Morals of Markets and Related Essays. 2-nd edition. Indianapolis : Liberty Fund, 1993. – 286 p.
15. **Самуэльсон П.** Экономика : учебник, в сокр. / Пол А. Самуэльсон; Перевод с англ. – Севастополь : изд. „Ахтиар”, 1995. – 384 с.
16. **Челищев Н. Ф.** Экономика и мораль / Н. Ф. Челищев [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.tchelcon.webspace.virginmedia.com/>.
17. **MacCallum G. C.,** Singer M. G., Martin R., ed. Competition and Moral Philosophy / Legislative Intent and Other Essays on Law, Politics, and Morality. The University of Wisconsin Press. 1993. Pp. 203 – 223.
18. **Ленин В. И.** Империализм, как высшая стадия капитализма / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений : 55 т. – Изд. 5. – Т. 27. – М. : Издательство политической литературы. – 643 с. – С. 299 – 426.
19. **Уразов А. У.** Основы экономической теории / А. У. Уразов, І. В. Саух, П. В. Маслак. – Житомир : [б. в.]. – 314 с.
20. **Лифиц И. М.** Конкурентоспособность товаров и услуг / И. М. Лифиц. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Высшее образование; Юрайт-Издат, 2009. – 460 с.
21. **Commons J. R.** Legal Foundations of Capitalism. Clark, New Jersey : The Lawbook Exchange, Ltd., 2006. 394 p.
22. **Про захист від недобросовісної конкуренції** : Закон України від 07.06.1996 № 236/96-ВР // Відомості Верховної Ради України, 1996. – № 36. – Ст. 164.
23. **Борщевський В. В.** Українсько-польське економічне співробітництво в умовах євроінтеграції : монографія / В. В. Борщевський. – Л. : Аверс, 2007. – 328 с.

Куліш І. М. Конкуренція як морально-етична категорія в пострадянській державі

У статті автор розглядає еволюцію підходів до конкуренції як морально-етичної категорії в економічній науці України. Розкрито причини негативного ставлення до конкуренції у нашій країні, котрі були зумовлені ідеологічними чинниками. Показаний вплив напрацювань науковців світу на кардинальні зміни у ставленні до розуміння конкуренції як одного з чинників науково-технічного прогресу. Доведено, що форми та методи конкурентної боротьби зазнали суттєвих змін і можна очікувати, що у недалекому майбутньому конкуренція в нашій державі набуде цивілізованого вигляду за найкращими світовими зразками.

Ключові слова: конкуренція, пострадянська держава, морально-етичні засади.

Кулиш И. М. Конкуренция как морально-этическая категория в постсоветском государстве

В статье автор рассматривает эволюцию подходов к конкуренции как морально-этической категории в экономической науке Украины. Раскрыты причины негативного отношения к конкуренции в нашей стране, которые были обусловлены идеологическими факторами. Показано влияние наработок ученых мира на кардинальные изменения в отношении к пониманию конкуренции как одного из факторов научно-технического прогресса. Доказано, что формы и методы конкурентной борьбы претерпели существенные изменений и можно ожидать, что в ближайшем будущем конкуренция в нашем государстве приобретет цивилизованный вид за лучшими мировыми образцами.

Ключевые слова: конкуренция, постсоветское государство, морально-этические принципы.

Kulich I. M. Competition as a Moral and Ethical Category in the Post-Soviet State

The article describes the evolution of approaches to competition as a moral and ethical category in economic science of Ukraine. Negative attitude towards competition in our country was conditional ideological factors. Shows the effect of developments of world scientists to drastic changes in respect to the understanding of competition as a factor of scientific and technical progress. It is proved that the forms and methods of competition have changed dramatically, and we can expect that in the near future competition in our country will match international best practice.

Key words: competition, post-Soviet state, moral and ethical principles.

Стаття надійшла до редакції 06.10.2013

Прийнято до друку 12.03.2014